

“Fuldtud korrekt og værdig Optræden”

Politik, social kontrol og offentlighed under besættelsen af Danmark 1940-45

“ Under disse for vort Fædreland saa alvorlige Forhold opfordrer jeg alle i By og paa Land til at vise en fuldtud korrekt og værdig Optræden, da enhver uoverlagt Handling eller Ytring kan have de alvorligste Følger. Gud bevare Dem alle. Gud bevare Danmark.

Christian R.

Amalienborg, den 9. April 1940

Ordene var kong Christian 10.s personlige meddelelse til befolkningen den 9. april 1940. De blev læst op om formiddagen i Statsradiofonien og trykt på plakater, der i hast blev hængt op centrale steder i by og på land. Kongens personlige meddelelse fulgte umiddelbart efter hans egen og statsminister Thorvald Staunings fællesproklamation, der bekendtgjorde, at tyske tropper havde besat landet, og at regeringen under protest havde kapituleret og besluttet at “ordne forholdene i landet under hensyn til den besættelse, som har fundet sted.” Kongen og Stauning tilføjede, at “det er befolkningens pligt at afholde sig fra enhver modstand over for disse tropper. Den danske regering vil søge at sikre det danske folk og vort land imod de af krigsforhold følgende ulykker.” Det var danske borgeres opgave at forholde sig i ro og adlyde myndigheds personer, blev det indskærpet.¹

Kongens ord rummer essensen af den sociale kontrol, der fra officielt hold udøvedes over for befolkningen under besættelsen. Karakteren og italesættelsen af denne sociale kontrol skal med en række eksempler undersøges i denne artikel. Formålet er at afdække, hvad der kunne siges og gøres i dansk offentlighed under besættelsen, og hvad der ikke kunne siges og gøres og derfor blev udsat for sanktioner, om disse så var af symbolsk, social eller juridisk art. Hvad var god tone, og hvad var ikke? Kronologisk vil artiklen indskrænke sig til tiden indtil 29. august 1943, hvor det politiske system på statsligt niveau ophørte med at fungere.

Social kontrol – de sociale processer, hvorigennem individer og grupper opførsel i samfundet reguleres – finder naturligvis sted i alle samfund, til alle tider.² Den bliver dog meget tydeligere i krisesituationer som under krig og besættelse.

Det 20. århundredes to verdenskrige udviklede sig til totale krige, hvor man i hidtil uhørt grad så civilbefolkningerne involveret. Det var en udbredt opfattelse, at staten, nationen og samfundets overlevelse stod på spil. For at overleve gennemførtes en mobilisering af tilnærmelsesvis alle samfundets ressourcer – menneskelige, økonomiske, materielle osv. (Horne 1997a, 3). Nuvel, Danmark var ikke i krig, kun besat. Alligevel var det samme på spil i Danmark. Den politiske elite – og også store dele af befolkningen – vurderede, at Danmarks, statens og nationens overlevelse var truet (Roslyng-Jensen 2007, 30ff). Som modforanstaltning mobiliseredes borgerne. Ikke til fysisk at drage i krig, men rent funktionelt med det samme formål som i de krigsførende lande: at støtte den sociale orden – altså samfundets institutioner samt mønstrene for social interaktion og gældende skikke. For en stor del var metoderne de samme som i de krigsførende samfund: appeller til fædrelandssind, samfundssind, offervilje og ansvar – herunder bestræbelser på at ‘outsource’ den sociale kontrol til civilsamfundet (Horne 1997b, 195ff). Desuden leveredes hyppige formaninger om at leve ordentligt og moralsk. Rakte appeller og formaninger ikke, udstedtes trusler om retlige sanktioner, hvis ikke ordensmagten skred til fysisk indgriben i form af regulær undertrykkelse af frihedsrettigheder.

Før eksempler på denne praksis behandles, skal en række historiske forudsætninger dog præsenteres.

De særlige danske besættelsesforhold

Den danske befolkning var naturligvis præget af usikkerhed den 9. april 1940. Hvad ville fremtiden bringe? Ikke mærkeligt, at de fleste forholdt sig forsigtigt afventende, og – i mangel på åbenlyse alternativer – valgte at fæste lid til statsministeren og kongen og holdt sig deres ord efterretteligt (Roslyng-Jensen 2007, 38f).

Det skulle vise sig, at regeringen fik gode kort på hånden i forhold til at beskytte land og folk imod “de af krigsforhold følgende ulykker.” I en erklæring 9. april lovede besættelsesmagten ikke at antaste landets “politiske uafhængighed.” Forsikringen betød, at det politiske system og den offentlige forvaltning kunne få lov at virke uden indblanding. Monarkiet, regering, Rigsdag (Folketing og Landsting), amtsråd, kommunalbestyrelser, sogneråd, domstole og politi fungerede videre. Modydelsen for bevarelsen af disse institutioner og deres magtområder var, at danske myndigheder sikrede ro og orden. Det er til alle tider myndighedernes første opgave, men i den konkrete situation indbefattede det også, at det tyske militær kunne operere uhindret i landet. Eller sagt mere direkte: Det var nu den danske regerings opgave at sikre, at der ikke blev ydet nogen form for modstand mod besættelsesmagten (Bundgård Christensen m.fl. 2009, 97-113, 126-130).

Som konsekvens af Tysklands anerkendelse af Danmarks status som suverænt land, forblev det de to udenrigsministerier, der forestod kontakten mellem de besatte og besættterne. Kontakten havde karakter af en politisk forhandling, ikke af tysk diktat. Ingen af parterne var dog i tvivl om, at Tyskland – hvis en fastlåst situation skulle opstå – ville bruge sin militære overlegenhed.

Alligevel var der fra et dansk perspektiv åbenlyse fordele ved den ordning, der etableredes med det tyske løfte om dansk politisk uafhængighed. Man kunne styre

selv til gavn for den danske befolkning. Fra politisk hold var man fra begyndelsen vidende om, at tyskerne havde etableret andre herredømmeformer i lande som Polen og Tjekkoslaviet, som allerede var besat og til dels indlemmet i det tyske rige. Snart fik man endvidere nys om det nazistiske Quisling-regime i Norge og fra juni 1940, om militærstyret i det besatte Nordfrankrig. Den danske regering gjorde sig umage for ikke at give besættelsesmagten anledning til at lave en 'norsk løsning' i Danmark: altså at sætte Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti (DNSAP) og dets fører, Frits Clausen, til at styre landet. Den gjorde sig umage ved at tilpasse sig Tysklands ønsker. Gennem de første tre år af besættelsen var det den essentielle dynamik i forholdet mellem Danmark og Tyskland. Den danske regering var rædselsslagen ved tanken om, at besættelsesmagten ville sætte DNSAP til at lede landet. Regeringen måtte altså sikre sig, at Tyskland havde tillid til, at tyske interesser var bedst varetaget ved at lade regeringen forblive ved magten. Regeringens trumfkort var naturligvis, at den – modsat de danske nazister – havde befolkningens tillid og var forvaltningsmæssigt erfaren. Underforstået: Blev de danske nazister bragt til magten, ville landet styrte ned i socialt, politisk og økonomisk kaos. Det syntes de tyske beslutningstagere også at have forstået, men det afholdt dem ikke fra at true den danske regering med DNSAP. For netop frygten for DNSAP gjorde regeringen så meget mere samarbejdsvillig (Bundgård Christensen m.fl. 2009, 149ff).

Foruden ro og orden-aspektet kom der snart også et økonomisk aspekt i den samarbejds politik, der indledtes. Skulle Danmark blot i nogenlunde grad fortsætte som det moderne samfund, det havde udviklet sig til, var det nødvendigt at handle med Tyskland, ikke mindst efter at handel med Storbritannien nu var en umulighed. Derfor indledtes en betydelig samhandel mellem Tyskland og Danmark, som begge parter i nationaløkonomisk forstand nød godt af. Men vigtigst af alt – såvel set fra et dansk som et tysk synspunkt – var som sagt ro og orden i landet. Det rummede først og fremmest en rent militær dimension. Rent fysisk måtte danskere ikke lægge den tyske værnemagt hindringer i vejen. Men det havde også en mere politisk dimension, der var overmåde prekær, særlig for det demokrati Danmark fortsat hævdede og vedblivende ønskede at være. Tyskland krævede nemlig allerede den 9. april forbud mod "anti-tysk propaganda", fordi anti-tyske udsagn kunne ophidse letantændelige gemytter til at udøve fysiske handlinger mod værnemagten. Men begrebet anti-tysk blev aldrig defineret, og da besættelsesmagten var ret så følsom på det punkt, rendte den det danske udenrigsministerium på dørene med krav om, at der skulle slås ned på denne eller hine forfatter, politiker, debattør eller redaktør, som efter tysk opfattelse havde ytret noget ufordelagtigt om Tyskland. Og det var jo netop et *dansk* ansvar at gøre noget ved den sag. Den danske regering, den udøvende magt i et demokrati, blev således ansvarlig for indskrænkninger i ytringsfriheden. Alternativet ville være et tysk krav om regimeskifte. Væk med demokratiet, ind med diktaturet. Dilemmaet var både eklatant og ydmygende. For at bevare demokratiet måtte man indskrænke det (Bundgård Christensen m.fl. 2009, 137ff).

Den nationale samling

I løbet af sommeren 1940 slog begrebet “den nationale samling” an i dansk offentlighed. Fænomenet har sine rødder tilbage til den 9. april, udvikledes henover sommeren og fik sin endelige udformning i slutningen af 1940 (Roslyng-Jensen 2007, 110-124, 324). I begrebet finder vi de holdninger og værdier, som prægede den sociale kontrol, der udøvedes over for det danske samfund indtil august 1943.

Dansk politik og kulturliv i 1930'erne var præget af kulturforskelle mellem land og by, mellem traditionalister og modernister, mellem forsvarsvenlige og antimilitarister, mellem ønsket om skattnedsættelser og arbejdet for sociale og politiske reformer. Og nu 9. april og et besat land. – “Det er den socialistiske-radikale regerings skyld.” – “Systemet Stauning-Munch har spillet fallit,” lød beskyldningerne fra dele af oppositionspartierne Venstre og Det Konservative Folkeparti mod den socialdemokratiske statsminister Stauning og hans udenrigsminister fra Det Radikale Venstre, P. Munch (Wium Olesen 2010). Mere forsonlige toner lød dog fra andre lejre i partierne Venstre og Konservative, da tre ledende medlemmer fra hvert af de to store oppositionspartier tog imod Staunings udstrakte hånd og 10. april tog sæde i en national samlingsregering. Det var ikke noget kærlighedsægteskab, men forsoningen var motiveret af ansvarsfølelse for folk og land. Nu stod de fire store partier og mere end 90 pct. af Folketingets mandater bag regeringen, der snart fik for vane at kalde sig “samlingen af demokratiske partier”, underforstået at dem, der stod uden for den nationale konsensus, var de antidemokratiske Danmarks Kommunistiske Parti, DNSAP, agrarfascisterne i Bondepartiet og det antiparlamentariske kristne højre i Dansk Samling. Nu gjaldt det at vise “landsmandsskab”, som det blev formuleret med den højstemte retorik, mange fandt passende i situationen. Splittelse ville blive udnyttet af “de fremmede i landet.”

Samlingsregeringen var det første konkrete udtryk for det, der snart blev kendt som “den nationale samling.” Men fænomenet rakte langt videre end den politiske verden. Den 16. april fødte kronprinsesse Ingrid sit første barn, Margrethe. Begivenheden blev fyldigt dækket af dags- og ugepresse, og i det besatte land fik begivenheden en særlig underforstået alvor og betydning som et tegn på dansk livskraft og det tusindårige monarkis overlevelsessevne. Befolkningen havde simpelthen et behov for at varme sig ved det nationale. Og medieverdenen, uden næppe selv at være uberørt af situationen, tjente gode penge på det, ligesom de ledende politikere sikkert også på én og samme gang var berørte og opmærksomme på det belejlige i en begivenhed, der samlede nationen. Snart dukkede flere eksempler frem. Teatrene opførte skuespil med stærkt nationale konnotationer, forlagene udgav henover sommeren 1940 en syndflod af bøger med ordet “dansk” i titlen, og foreningslivet arrangerede talrige folkelige foredrag om dansk historie og kultur.³ Kongen red rundt i Københavns gader – og på forsiden af provinsaviserne – som en forsikring om, at Danmark stadig var til. Og i august 1940 fik alsangsbølgen fat over det meste af landet. Tusinder af syngende, besatte danskere forsamledes på torve og i parker, sang danske sange og markerede deres ... ja, danskhed.⁴ Kulminationen nåedes i september 1940, da Christian 10., belejligt, blev 70 år. Det blev fejret i en rus af rødt og hvidt i hele landet.

Den nationale bølge henover sommeren 1940 blev i betydelig grad forstærket af Frankrigs fald i juni 1940. Forhåbninger om, at krigen ville blive kortvarig,

slukkedes (Roslyng-Jensen 2007, 70ff). Nu belavede man sig på en længerevarende krig og besættelse. Hyppigt blev den sønderjyske erfaring 1864-1920 fremdraget som inspiration. Sønderjyderne havde holdt ud og overlevet som danskere. Ikke ved at gå i krig med overmagten, men ved at holde det nationale sindelag i live gennem generationers gentagne bekræftelse af det i det folkelige fællesskab. "Nu er vi alle sønderjyder," var en udbredt parole i 1940.

Hvorfor nu alt det danskeri? Faktisk var det et fænomen, der også kunne spores i andre besatte europæiske lande som Tjekkoslaviet, Frankrig og Nederlandene. Hvor tyskerne rykkede ind, tilpassede de politiske systemer sig typisk i forhold til besættelsesmagts krav, mens der i civilsamfundet og især fra politisk hold blev kaldt til national samling. Ligesom i Danmark skete det ofte eksplicit med argumenter i retning af, at man skulle vise sig som et enigt, rankt folk, med stærke historiske rødder, for at kunne gøre krav på respekt fra de tyske sejherrer. Splittelse ville føre til fortykning og national ydmygelse. For tyskerne, hed det, var et hårdt folk, der foragtede svaghed, men havde respekt for national fasthed. Det udtalte formål var naturligvis *mobilisering*: At sikre opbakning til det nationale politiske regime og dets – mere eller mindre nødvendige – tilpasning til besættelsesmagten.

I det også dengang gennemorganiserede Foreningsdanmark var det oplagt at søge hele denne nationale bevægelse organiseret. Særligt i forhold til ungdommen, som man opfattede som særligt udsat for national og ideologisk påvirkning, ikke mindst hvis besættelsen skulle vare i generationer, og der således skulle vokse unge op, der aldrig havde oplevet friheden. En række personer fra højskolebevægelsen og de fire samarbejdende regeringspartier enedes om at oprette og støtte en paraplyorganisation for (næsten) samtlige danske ungdomsorganisationer. Fra de politiske ungdomsorganisationer, som DSU, VU, KU og RU, over sportsforeningerne, til de unge møntsamlere i X-købing. De unge nationalsocialister i NSU og ungkommunisterne i DKU blev ignoreret. Dansk Ungdomssamvirke blev organisationen kaldt, og den fik den dynamiske teologiprofessor Hal Koch som formand. Ungdomssamvirket tilbød nu foreningerne foredragsholdere fra en lang liste, der alle kunne drage ud i landet og holde opbyggelige foredrag om det at være dansk (Nissen og Poulsen 1963), ... Hvad det så end var.

For det var netop problemet. Hvad var det at være dansk? De danske nazister gav den også hele armen med gravhøje, lur, vikingskibe, ægte danskerdåd og Danmark i 1000 år. Så var de vel også rigtigt danske?

I et brev fra venen K.E. Løgstrup blev Hal Koch i november 1940 advaret om, at Ungdomssamvirket var på forkert kurs. Den danskhed, der blev appelleret til, var fuldstændig indholdsløs. Det var bevægelse og begejstring uden mål og indhold. For:

“ til disse møder med formaninger om at være dansk og ville være dansk og skulde være dansk og stolt af at være dansk og urokelig i at være dansk og gøre andre til danske og vise sin danskhed på arbejdspladsen og tone rent flag og håbe for Danmark (...) til de møder skal de ikke komme mange gange, før danskhed hænger dem ud af halsen. – Og så har Dansk Ungdomssamvirke beredt jordbunden for Nationalsocialismen. (...) En organisation som Dansk Ungdomssamvirke, hvis samling alene er en abstrakt danskhed er noget

uhyre farligt. (...) det kan jo ikke nytte noget at nøjes med Danmark i tusinde år, Saxo og reformationen og Svenskekrige og 19. århundredes litteratur – og så ladet det politiske (i vid forstand) ligge brak. (...) Det bliver aldeles ødelæggende, hvis ungdommens politiske interesse skal steriliseres for eksempel i fem – og fem aldeles afgørende år, i hvilke hele interessen er politisk, men bare undertrykt. (Nissen 1992, 19ff)

I stedet, fortsatte Løgstrup, burde Ungdomssamvirket oplyse om og fremme en bred debat om dansk politisk kultur.

Hvorvidt Koch direkte overtog Løgstrups synspunkter eller allerede i forvejen var begyndt at tænke i samme baner, står ikke helt klart (Fabricius Møller 2009, 105). Men sikkert er det, at Dansk Ungdomssamvirket henover vinteren 1940/41 mærkbart skiftede karakter og nu slog ind på linjen, hvor det handlede om at *politisere* dansk ungdom. Aktiviteterne blev nu meget konkret forbundet med det aktuelt politiske og en markant sætten lighedstegn mellem danskhed og parlamentarisk demokrati. Fjendebilledet var tydeligvis antiparlamentarismen i alle dens afskygninger, diktaturet og nazismen. Det sidste ikke forstået som Tyskland – for det ville besættelsesmagten slå ned på – men konkret som den trussel, de danske nazister i DNSAP og andre højreautoritære miljøer udgjorde. Det kunne og måtte besættelsesmagten leve med, da den jo anerkendte Danmarks politiske uafhængighed.

I tråd hermed var loyaliteten også viet de fire samarbejdende partier, som konstant blev bakket op – og det med megen energi investeret i ikke at forfordele det ene parti for det andet, selvom Hal Koch selv måtte regnes at stå til venstre for den politiske midte. Vel kunne mange af de konkrete udslag af regeringens og Rigsdagens politik kritiseres ud fra den målestok, man i fredstid ville lægge på dansk politik, lød det på Ungdomssamvirkets møder. Men nu var tiderne og vilkårene nogle andre, og politikerne i regering og de fire rigsdagsgrupper var mænd af ansvar og mod, som ikke løb af pladsen, bare fordi arbejdet var vanskeligt og ubehageligt.

Den nationale samling i de fleste af dens afskygninger blev med tiden således en klar befæstelse af samarbejdspolitikken. Den var også et klart skridt til højre i dansk politik. Det sidste viste sig markant på to måder. For det første ved den højere kurs som den mere gammeldags form for nationalisme med dyrkelse af konge og fortiden stod i, frem for mellemkrigstidens mere moderne politiske diskurs, hvor egalitære værdier og fremtiden stod i centrum. For det andet på det økonomiske område, hvor optagelsen af Venstre og Konservative flyttede det politiske tyngdepunkt betragteligt mod højre. De to partier tog sig naturligvis betalt for at tage del i ansvaret. Først og fremmest ved krav om en række økonomiske og sociale reformer, der satte arbejderne tilbage med betydelig reallønsnedgang og sværere adgang til offentlige ydelser i tilfælde af fx arbejdsløshed – samtidig med at især landbruget, men også mange virksomhedsejere i byerne, havde gode tider. Samlet set var det et udtryk for, at Socialdemokratiet var sat i defensiven. I Det Tredje Rige var det tyske socialdemokrati blandt nazisternes første ofre og dets ledende medlemmer i enten kz-lejr eller eksil. Derfor følte det danske Socialdemokrati sig ekstremt udsat, og socialdemokraterne så samlingsregeringen – og dennes evne til at levere, hvad besættelsesmagten krævede først og fremmest, nemlig ro og orden – som den eneste mulige chance for overlevelse. Derfor så partiet sig også nødsaget til at komme

Venstres og Konservatives krav om økonomiske reformer til ugunst for arbejderne i møde (Nissen 1973, 141ff; Wium Olesen 2010, 61f).

Frem for alt var den nationale samling, som den efterhånden tog form i slutningen af 1940, en stærk opslutning til landets herskende statsform, altså det parlamentariske demokrati. Når de ledende eksponenter for den nationale samling udtrykte sig, var det i stærke, næsten besværgende vendinger, som fremhævede lighedstegnet mellem danskhed og folkestyre. Samtidig formulerede man sig særdeles ekskluderende i forhold til dem, som ikke tilsluttede sig dens grundprincipper. Budskabet var, at befolkningen skulle lade sig lede af de demokratisk valgte politikere og adlyde myndighedspersoner. Al social aktivitet skulle så vidt mulig kanaliseres igennem foreninger og det etablerede politiske system. Social og politisk aktivitet uden for disse rammer var uønsket, ja politikere, redaktører, skolelærere og spejderledere lod gerne forstå – med løftet pegefinger og en alvorstung henvisning til kongens bud af 9. april – at sådanne aktiviteter var farlige og i sidste ende unationale!

Social kontrol i tre dimensioner

I de tre følgende underafsnit skal den sociale kontrol undersøges i tre dimensioner: I lyset af den udøvende magts bestræbelser, i den politiske dimension og i civilsamfundet. De to første dimensioner kan være vanskelige at adskille, da regeringen hører til den udøvende magt og den politiske dimension. Her skelnes ved i hvilken kontekst udtalelser falder og handlinger udføres. Fx i forhold til om en politiker udtaler sig i sin egenskab af minister eller partipolitiker. Den politiske dimension og civilsamfundet kan også siges at overlappe. Fx i forhold til Dansk Ungdomssamvirke, der som en paraplyorganisation, der også dækkede foreninger uden for det politiske område kan siges at høre til civilsamfundet. Organisationen vil dog blive behandlet i den politiske dimension, da den som nævnt blev stærkt protegeret af de politiske ledere.

Eksemplerne i de tre dimensioner rækker fra offentligt fremsatte ytringer i civilsamfundet og den politiske sfære – der havde en henstillende, vejledende eller formanende karakter uden anden autoritet end den omgivelserne måtte tillægge udsagnet foranlediget af afsenderens generelle status og prestige – til den udøvende magts bestræbelser på at udøve social kontrol. For den udøvende magt stod den største palet til rådighed. Den rakte fra forsøg på overtalelse, over implementering af lovgivning og opretholdelse af lov og orden i form af politimæssige foranstaltninger, til regulær undertrykkelse af ellers grundlovssikrede rettigheder.⁵

A) Social kontrol fra den udøvende magts side

Kongens og Staunings appeller 9. april om ro og orden og generel opbyggelse af de statslige myndigheders autoritet var de første eksempler på den udøvende magts forsøg på social kontrol under besættelsen. De blev uddybet og forstærket i erklæringer dagen efter i dagspressen. Den 15. april fik den en tand til, da statsministeren i en radiotale gav udtrykket "værdig optræden" et klarere indhold, idet han indskærpede, at man ikke måtte bringe informationer om den tyske værne-

magt videre. Thi det kunne bringe fare for den enkelte, men også andre i landet.

... Så meget, så lidt. Det blev en af de første øvelser for befolkningen i at tyde halvkvædede viser. Mange senere skulle følge. Det var kendetegnende for besættelsestidens kommunikation fra politikere og andre autoriters side til befolkningen, at hele sandheden sjældent blev sagt. Eufemismer måtte tages i brug, for den berømte elefant i lokalet kunne ikke nævnes. Og elefanten var hverken staten Tyskland eller den i Danmark mere nærværende besættelsesmagt. Nej, det unævnelige dyr var nazidiktaturets evne og vilje til nådesløst og brutalt at slå ned på de måske endda bare små tegn på modstand eller anti-tysk propaganda, som de danske myndigheder ikke var i stand til at forhindre. Heri lå et grundlæggende dilemma for samarbejdspolitikken. Den kunne ikke tale åbent om karakteren af det nazistiske diktatur. Den måtte tværtimod deltage i at pynte på dets facade. Og det af to grunde: For det første fordi besættelsesmagten ikke accepterede den "anti-tyske propaganda" og da slet ikke, hvis den kom fra regeringen. For det andet fordi sandheden kunne gøre det vanskeligt at få befolkningen til at adlyde regeringen og slutte op bag tilpasningen.

Efter Stauning talte justitsminister Unmack Larsen også. Han bekendtgjorde, at alle offentlige møder, optog og demonstrationer var forbudt. Sammenstimlen måtte undgås, og man skulle ikke stille sig nysgerrigt eller indladende an over for de tyske soldater. Justitsministeren gentog ordret, men også flere gange i varianter, kongens bud om loyalitet og korrekt og værdig optræden. Idet han parafraserede Stauning, pointerede han, at "hele landets velfærd kan blive påvirket af, hvad den enkelte siger og gør." Eneste formildende omstændighed var, at han kunne proklamere ophævelsen af det forbud mod udskænkning af øl, vin og spiritus, der havde været i kraft siden 9. april. Men løssluppenhed var der ikke plads til. Den gamle beværterlov forbød tjenere at skænke til "kendelig berusede" personer. Det var nu strammet til personer, der "måtte antages at være berusede."⁶

De første alvorlige anslag mod den offentlige orden kom fra DNSAP. Siden 10. april havde partiet i offentligheden krævet magten. Føromtalt mødeforbud var da også indført for at stække nazistpartiets muligheder for at destabilisere det, man fra regeringens side opfattede som en meget usikker situation for statens sikkerhed. Men naturligvis måtte forbuddet i sin konkrete form gælde alle partier og foreninger. Ved flere lejligheder i løbet af det første halve år efter 9. april brød DNSAP mødeforbuddet. Det skete i form af store demonstrationer, hvor partiet under hårdtslående paroler gik til angreb på regeringens påståede uduelighed og klandrede den for "mordet" på de 16 faldne danske soldater 9. april.⁷ Fra DNSAP's side var hensigten at skabe rav i gaden efter klassisk fascistisk model med højkrøstet, aggressiv og uniformeret optræden. Og det gerne så meget at danske myndigheder måtte gribe ind, hvad der – håbede partiet – måske ville fremkalde en intervention af besættelsesmagten, enten fra toppen eller fra soldaterne i gelederne. Konklusionen måtte da gerne være, at regeringen over for besættelsesmagten blev afsløret i, at den ikke var sin opgave med at holde ro og orden voksen og derfor måtte afsættes til fordel for en regering med Frits Clausen i spidsen.

DNSAP's demonstrationer var en prekær sag for den danske regering, da den ikke vidste, hvordan besættelsesmagten ville reagere over for politimæssige ind-

greb mod dens ideologiske fæller i Danmark. Efter instruktion fra justitsministeriet valgte politiet dog alligevel at gribe ind, også i situationer hvor tysk værnemagtspersonel deltog i løjerne. Det førte til arrestationer og domfældelse af de danske deltagere, og – til regeringens lettelse – stiltiende accept fra tysk side, som endda også fremover forbød værnemagtssoldater at tage del i politiske forsamlinger i Danmark (Koch 1994, 190-239).

Den udøvende magt var imidlertid også stillet over for andre udfordringer end at opretholde den offentlige ro på gader og stræder. Vinduer skulle mørklægges, og forbrug og produktion skulle omlægges til krigsforhold. Det reguleredes ved lovgivning og kontrol, men ledsagedes også af stort anlagte kampagner med avisannoncer og plakater, som i ét væk formanede til nøjsomhed, genbrug, påpasselighed, omhu og samfundssind i almindelighed. "Sløseri der skader os alle," som det hed på den berømte plakate, der indskærpede vigtigheden af mørklægningen. "Stop sladder og rygter," hed det på en anden. Tonen var generelt patroniserende, og der blev, i tilfælde af lemfældighed, også fulgt op med bøder. Der blev således udskrevet mere end 10.000 bøder til fodgængere, der ikke havde det såkaldte mørklægningsarmbind på under natlig færdsel på gader og fortove (Kjersgaard 1980, 83)!

For at undgå antityske ytringer i biografene indledtes film med dette tekstbillede:

“ Det henstilles indtrængende til publikum at afholde sig fra enhver form for demonstration overfor aktuelle scener i de foreviste film gennem bifalds- eller mishagsytringer eller på anden måde, da sådanne demonstrationer kan få alvorlige følger.

Formaningen gjaldt her spontane og uorganiserede ytringer, men i begyndelsen af 1941 blev det tyske krav til danske myndigheder om at slå ned på antitysk propaganda aktuelt over for langt mere bevidst udtrykte holdninger. Den national-konservative og ikke parlamentarisk sindede gymnasielektor Vilhelm la Cour udfordrede både den danske regering og besættelsesmagten med en række tidsskriftsartikler og pjecer. La Cour forsvarede meget vedholdende Danmarks ret til at bestemme sin egen vej i politiske spørgsmål, herunder i relation til den såkaldte "nyordning af Europa", Tyskland i sommeren 1940 proklamerede. Tilmed håned han DNSAP meget eksplicit. Hævdelse af dansk selvbestemmelse var for så vidt i overensstemmelse med den nationale samlings ånd. Men da hævdelsen i la Cours argumentation logisk set måtte forstås som gående på tværs af et regulært tysk prestigeprojekt som "nyordningen", kunne det dårligt opfattes som andet end antitysk. Og hvad angik hånen til de danske nazister, så var det måske nok formelt et rent internt dansk anliggende, men de færreste – heller ikke besættelsesmagten – kunne være i tvivl om, at i la Cours skrivelser optrådte dansk nazisme som metafor for besættelsesmagten. Udenrigsministeriets Pressebureau, der forestod kontrollen med de danske medier, kom under pres af besættelsesmagten for at gøre noget, hvad der førte til et forbud mod en af la Cours pjecer. Straks efter blev han af Pressebureauets chef, Karl Eskelund, anmodet om nedlægge sit hverv som redaktør på tidsskriftet *Grænsevagten*. La Cour provokerede Eskelund ved at sige, at et regulært forbud mod *Grænsevagten* måske var at foretrække, "idet befolkningen så derved måske ville få at se, hvordan den virkelige situation er her i landet" (Lundbak 1995, 46ff). Det blev faktisk også

udfaldet, men la Cour var ikke dermed berøvet mulighed for at skrive, idet han udviklede et samarbejde med partiet Dansk Samlings leder, Arne Sørensen, om udgivelsen af flere pjecer. Oplagene blev beslaglagt, og ved retten blev la Cour idømt bøder og til sidst sammen med Sørensen også hæftestraf.

Der er ingen tvivl om, at fængslingen af la Cour var en ubehagelig ydmygelse af både retsvæsenet og Udenrigsministeriets Pressebureau og dermed også regeringen. Presset fra Tyskland tvang dem til at gøre vold på centrale demokratiske værdier og principper, men – symptomatisk for samarbejdspolitikken – for at undgå det, der var værre: Nemlig at Tyskland krævede mere grundlæggende regimeforandringer med henvisning til, at regeringen ikke levede op til sine forpligtelser.

La Cour-sagen var dog kun et forvarsel om, hvad der ventede af demokratiske ydmygelser. Da Tyskland angreb Sovjetunionen 22. juni 1941 krævede besættelsesmagten ledende danske kommunister interneret. Regeringen imødekom kravet, og ved justitsministeriel ordre iværksatte politiet en omfattende interneringsaktion. Flere hundrede blev interneret, men mange undslap også, gik under jorden og organiserede et illegalt parti. Der var tale om et grundlovsbrud, da DKP var et lovligt parti. Der var tilmed den skærpente omstændighed, at de tre kommunistiske folketingsmedlemmer, der efter grundloven nød immunitet, også forsøgte interneret (to af disse undslap dog). I endnu højere grad end i tilfældet la Cour anså regeringen det tyske krav for afgørende for regeringens og selve statsformens overlevelse. I et institutionelt, politisk perspektiv brød regeringen således grundloven – for at redde den, eller i det mindste, det der var tilbage af den. I et rent utilitaristisk perspektiv var kalkulen, at man ofrede de få for de mange. Men her spillede det uden tvivl en rolle, at de få – kommunisterne – ikke var en del af den nationale konsensus og af mange heller ikke regnedes for en loyal del af det danske samfund overhovedet. Det gjorde det formentlig lettere for regering og politiet at tage skridtet – og for befolkningen at leve med det.

Det tyske østfelttog fik endnu større politiske konsekvenser sidst på året 1941. I november krævede Berlin således, at Danmark tilsluttede sig Anti-kominternpagten. Som navnet antyder, var det en pagt af lande, som definerede sig som værende i opposition til den internationale kommunisme og dens ledelse, Komintern. De toneangivende lande var Tyskland, Italien og Japan, men i november 1941 inviteredes endvidere på tysk initiativ en række hel- eller halvfascistiske europæiske lande til at være medunderskrivere ... og Danmark. Det var ikke noget rart selskab at blive set i, men det stod hurtigt den danske regering klart, at et dansk afslag ville medføre en alvorlig forværring af det dansk-tyske forhold. Ja, faktisk truede den tyske udenrigsminister direkte med at ophæve den danske særstatus blandt de besatte lande – altså at feje den danske regering og de demokratiske institutioner til side. Stillet heroverfor valgte regeringen at skrive under – dog med betoning af, at man ikke ville gå i krig på tysk side. På grund af upræcise rygter havde københavnske studenter imidlertid fået det indtryk, at de nu skulle i krig som allieret med Tyskland. Det medførte 25. november de første demonstrationer under besættelsen vendt mod regeringens politik. Studenterne begav sig til Amalienborg for at overbringe kongen en protestskrivelse, hvor de indskærpede, at de ikke ville i krig på samme side som det land, der havde besat Danmark. Så hellere dele vilkår med Norge, underforstået

lade tyskerne bestemme hvem, der skulle regere i landet, så danskere ikke selv bar ansvaret for ydmygelserne. Inden demonstrationen nåede frem, blev den omdirigeret af politiet. Der blev råbt slagord mod regeringen og især udenrigsminister Erik Scavenius, som havde ført pennen ved underskrivelsen og i øvrigt blev anset for at være hovedarkitekten bag den form for samarbejde med Tyskland, der gik særlig langt. De demonstrerende fik grundig knippelsuppe af politiet og dagens demonstration blev efterhånden opløst (Bundgård Christensen m.fl. 2009, 294ff). Men urolighederne fortsatte også de næstfølgende dage. Modsat den udøvende magts indgriben over for de danske nazister, så var der her tale om, at de formastelige måtte regnes for at være pæne menneskers børn – altså i en eller forstand inden for det nationale fællesskab rammer. Demonstrationerne var ikke foranlediget af en demokratisk anfægtelse. Som helhed var studenterne uden sympati for kommunismen. Det var deres nationale ære, der var gået for nær. I krig på samme side som det land, der havde besat os? Aldrig i livet.

Med angrebet på Sovjetunionen og interneringen af de danske kommunister, var det danske samfund i det hele taget trådt ind i en ny og mere dramatisk fase. Nu huserede en organiseret, illegal kraft i Danmark, som altid havde følt sig udstødt af det danske samfund, men som nu havde endnu bedre grund til at kunne føle sig sådan. Med sin internationalistiske grundholdning var partiet endda rede til i sin illegalitet i Danmark at gå i krig for Sovjetunionen – hvad der jo også var årsagen til, at Tyskland havde krævet medlemmerne interneret. Den krig, den danske regering fra 9. april havde forsøgt at forskåne danskerne for, var dermed kommet inden for landets grænser. Det viste sig i første omgang ved udgivelsen af illegale blade, der opfordrede til modstand, senere – fra sommeren 1942 – i form af sabotage. Det danske politi bekæmpede sabotagen nidkært, hvad enten den var forøvet af kommunister eller af unge gymnasiedrenge som i tilfældet med den berømte Churchill-klub i Aalborg. Kommunisternes paria-status gjorde det så meget nemmere for befolkningen at afvise den kommunistiske sabotage. Lidt sværere var det, når børn fra pæne hjem som Churchill-klubben blev idømt fængselsstraffe. Da måtte man ty til forklaringer om ungdommelig uforstand og uansvarlighed, som der jo dog var håb om at vokse fra.

Selvom politiet bekæmpede sabotage og domstolene dømte sabotørerne, var besættelsesmagten ikke tilfreds. Tyskerne krævede hårdere straffe og truede med selv at overtage retshåndhævelsen med danske statsborgere, med hvad det måtte formodes at indebære: diktaturets inappellable domme, fravær af lighed for loven, dødsstraf osv.

I september 1942 førte dette til, at statsminister Wilhelm Buhl, der i maj 1942 afløste Stauning efter dennes død, henvendte sig til befolkningen i en radiotale, hvor der blev appelleret til denne om at medvirke til at bekæmpe sabotagen. Som ved utallige af myndighedernes appeller til befolkningen indledte Buhl med at tage kongen i ed:

“ Der er ved de forskellige lejligheder blevet sagt, at den danske befolkning i det store og hele loyalt har efterlevet kongens og regeringens opfordringer til at undlade enhver handling og enhver udtalelse, som kun var egnet til at vanskeliggøre de bestræbelser, der såvel fra officielt hold, som fra ansvarsbevidst, privat side udfoldes for vedblivende at sikre opretholdelsen af ro og orden her i landet.

Kongen skulle inddrages for at udstrække appellen til den del af den kongetro højrefløj, der ikke i første omgang havde respekt for parlamentarismen (og slet ikke når denne havde socialdemokrater i spidsen). Man bemærker også, at Dansk Ungdomssamvirke og foreningslivet i almindelighed anerkendtes for sin tørn ("fra ansvarsbevidst, privat side"). I talen betegnede Buhl sabotage som en ansvarsløs og landsskadelig handling og sagde, at den som hjalp til ved sabotage "eller undlader at medvirke til opklaring af sabotage, handler mod sit fædrelands interesser." Det gjaldt om at undgå, "at der rejses spørgsmål (...) om vor adgang til selv at holde justits på dette område", for hvis tyskerne overtog retshåndhævelsen ville det føre til at de indførte dødsstraf – som enhver krigsførende magt i øvrigt ville gøre, understregede han. Motivet var helt klart at bevare dansk retshåndhævelse på området, hvad der i og for sig måtte være til sabotørernes fordel – men midlet var altså intensiveret bekæmpelse af sabotagen. Herunder opfordringer til befolkningen om at angive sabotørerne til det danske politi! Studier i opinionen under besættelsen har godtgjort, at der var udbredt forståelse for talen. Befolkningen i almindelighed opfattede i denne fase af besættelsen sabotagen som skræmmende, skadelig for landet og unødvendig. Opinionsstudierne viser i øvrigt også, at der ikke blev lagt særlig mærke til opfordringen til angiveri. Den synes at være blevet betragtet som en naturlig del af det at opretholde et lovlydigt samfund (Roslyng-Jensen 2007, 189ff).

Sabotagen fortsatte, og det samme gjorde regeringsformaningerne om at stoppe den. I maj 1943 holdt Christian 10. desuden en radiotale med stort set samme indhold som Buhls tale i september 1942 (Jespersen 2007, 482).

Sommeren 1943 bragte store forskydninger på fronterne med sig. De allierede rykkede frem, og Tyskland og dets allierede tilbage. Det påvirkede stemningen i Danmark, hvor mange troede, at krigen nu snart ville være slut. I flere større byer førte det til strejker og kampe i gaderne med tyske soldater. Det hele blev akkompagneret af især kommunistisk organiseret sabotage, der skabte ekstra kampstemning. Politiet blev sendt i gaderne for at skabe ro ved sin tilstedeværelse og ved truslen om fysisk indgriben. Den store frygt i korpset internt, men også i Justitsministeriet, var, at politiet i dets bestræbelse på at skabe ro rent fysisk ville komme til at stå på samme side som værnemagtens soldater og således blive opfattet som i ledtog med denne. Det ville skade korpsets legitimitet og naturligvis have afsmittende virkning på regeringen. Samtidig med de politimæssige foranstaltninger formanede regeringen og lokale autoriteter som borgmestre, arbejdsgiver- og fagforeningsformænd befolkningen til at forholde sig i ro. Det blev betydet så direkte, som det aldrig tidligere var blevet sagt – uden eufemismer om elefanten i lokalet – at hele den danske samfundsorden nu afhang af, at der blev ro i gaderne, ellers ville tyskerne feje den til side og indføre sin egen orden: "Skal det lykkes at føre dansk folkestyre og samfundsliv frelst gennem krigens ulykker og farer, er befolkningens medvirken hertil nødvendig," som det hed i en af regeringserklæringerne (Bundgård Christensen m.fl. 2009, 460). Men stemningerne var i bevægelse, eskalerede, og fremkaldte til sidst et tysk ultimatum, der bød regeringen at indføre undtagelsestilstand med forbud mod strejker og sammenstimlen, presseensur under tysk medvirken samt dødsstraf for sabotage. Især det sidste var uantageligt for regeringen, hvorfor denne sammen med Rigsdag og konge ophørte at fungere fra 29. august 1943. Herefter

indførte besættelsesmagten militær undtagelsestilstand, der dog ophævedes seks uger efter.

Den 29. august 1943 markerede sammenbruddet for den danske regerings hidtidige politik over for besættelsesmagten. Den udøvende magt – regering og konge – slap tøjlerne. Politiet – som udgør den udøvende magts fundamentale værktøj i form af sit voldsmonopol – fortsatte dog indtil 19. september 1944, hvor det blev opløst af tyskerne. Men efter 29. august 1943 og indtil eftersommeren 1944 trak politiet sig i det store og hele fra sabotagebekæmpelsen, som i stedet blev overtaget af Gestapo, der som følge af den danske status som fortsat uafhængigt land ikke tidligere havde været i landet. Det danske politi havde levet en udsat tilværelse under besættelsen. Først sat i regulær fysisk kamp mod danske nazister og tyske værnemagtssoldater i 1940, siden som de manuelle udøvere af et grundlovsbrud, da kommunisterne interneredes, dernæst leverandør af knippelslag til ellers pæne, unge og meget danske studenter ved demonstrationerne i forbindelse med Antikominternpagten, senere sabotagebekæmpelse – og nu, i august 1943, sat til at gribe ind i omfattende gadeuro-ligheder i større danske byer, hvor man var snublende nær at stå på samme side af 'fronten' som besættelsesmagten. Det var ikke noget behageligt ansvar at få lagt på sine skuldre. Set fra den enkelte politimands side var eneste formildende omstændighed sådan set, at der var flere sæt skuldre at bære det på: Fra 2.800 politifolk i april 1940, voksede styrken til knap 8.000 ved dets opløsning i 1944, hvad der næsten mere end noget andet illustrerer den strengere sociale kontrol under besættelsen.

B) Social kontrol fra politisk hold

I de første mange dage efter 9. april befattede de politiske partier sig ikke med selvstændige forsøg på at disciplinere vælgerne. Partierne og deres presse henviste i almindelighed til kongens bud i rimelig sikker forvisning om, at hans autoritet – og den almindelige chokeffekt af besættelsen – kunne bære ro og orden-parolen igennem alene.

Snart blev det dog klart for de politiske partier, at den udøvende magt – regering og konge – ikke kunne trække hele læsset. De almene formaninger om ro og orden lå godt til regeringen og ikke mindst kongen. Men de kunne ikke kaste sig ud i de mere konkrete hundeslagsmål, som man snart fandt ud af, at der også var behov for at udkæmpe – nemlig i forhold til de danske nazister. Rollen som regering og konge for *hele* befolkningen passede ikke hertil – og frem for alt kunne det besværliggøre forholdet til besættelsesmagten, hvis rigets ledende repræsentanter kastede sig ud i en alt for partipolitisk debat med Tysklands ideologiske fæller i Danmark.

I stedet engagerede menige politikere fra samlingspartierne sig i kampen. DNS-AP's krav på magten og dets demonstrationer blev hyppigt hånet af partierne bag den nationale samling. I begyndelsen som regel uden at nævne partiet ved navn – for ikke at profanere navnet på den ideologi, det delte med de udenlandske magthavere. Som den socialdemokratiske politiker Hartvig Frisch eksempelvis sagde ved finanslovsforhandlingerne i juli 1940, viste "befolkningens sunde sans" sig så stærk, at "de forsøg, der for nylig er gjort på provokationer med retshåndhævelsen heri landet, har ved de særlige omstændigheder, hvorunder de fandt sted, fremkaldt

en vrede og en isnende foragt, og jeg tilsiger regeringen vor fulde støtte til enhver foranstaltning, der tjener til at håndhæve loven og retten og dermed bevare ro og orden i vort land.”⁸ Nazisterne nævnes ikke direkte, men retorikken præciserer klart et “dem og os”, eksklusion og inklusion i en håndvendning.

De mange og stærke opfordringer til nationalt sammenhold var som vist ovenfor almindeligvis til støtte for regeringen og parlamentarismen, men de kunne også tjene særinteresser. Når den ledende konservative Fibiger i februar 1941 proklamerede det klasseløse samfund på et politisk møde, så var det uden tvivl fordi han af et rent hjerte mente, at det store flertal af danskere vitterligt var rykket hinanden nærmere og viste national solidaritet. Men det var også udtryk for det generelle skridt til højre i dansk politik, som den nationale samling udgjorde, og samlingens evne til at undertrykke konflikter i samfundet. Når Fibiger talte om det klasseløse samfund, var det også den konservative politikers eufemistiske måde at glæde sig over tilbageslaget for arbejderbevægelsen på, samt tilfredshed med at økonomiske konflikter og strejker nu blev anset for at svigte den nationale solidaritet (Kjersgaard 1981, 69f).

Biblioteksdirektør Thomas Døssing, der var medlem af Socialdemokratiet, men senere brød med dette og blev kommunist, så tilbøjeligheden til hykleri i den nationale samling og angreb dette i et radioforedrag i april 1941:

“ Når en gård brænder, må alt vige for det ene at slukke og redde. Man skændes ikke under et redningsarbejde. Men der er visse regler, som nøje må overholdes, jeg fik dem indprentet, da jeg var barn. Først reddes mennesker, så dyr, sidst de døde værdier. Nu brænder Danmarks gård, og det er rigtigt, at vi samles for at slukke og redde, vel at mærke i den rigtige rækkefølge. Jeg har en uhyggelig anelse om, at rækkefølgen nu er en anden. Først pengeskabet, så kørerne, så Danmarks Melodibog – og imens brænder Danmarks børn inde og med dem den danske folkelige kulturfremtid.

Men Døssing var en ensom stemme i 1941. Den ætsende kritik af den nationale samling blev i det store og hele fortiet. Så dominerende var den nationale samling, at oppositionelle stemmer ikke blot havde vanskeligt ved at trænge igennem, men formentlig også tænkte sig om en ekstra gang af frygt for at blive stigmatiseret offentligt.

Med kommunisterne under jorden og engageret i modstandskamp og ikke mindst med deres voksende forbindelser til nationalt og demokratisk anfægtede fra den politiske mainstream (de fire store partier) blev den nationale samling dog udfordret på sine argumenter. Regeringens og efterfølgende Rigsdagens grundlovsbrud, da den ulovliggjorde DKP i august 1941, gjorde det ikke lettere at argumentere for, at den nationale samling var den sande forsvarer af demokratiet og nationen. Det blev nu hyppigere, blandt andet på grund af etableringen af en illegal presse, at argumentere for modstandsbevægelsens politiske argumenter. Og disse var typisk for den kommunistiske del af modstandsbevægelsen en slagkraftig cocktail af økonomiske/sociale argumenter vendt mod især Socialdemokratiet, der beskyldtes for at have svigtet arbejderklassens interesser og for at have solgt ud af demokratiet. For den borgerlige del af den illegale presses vedkommende henlagdes ar-

gumentationen typisk til de nationale spørgsmål. Var det ikke nationalt forræderi at samarbejde med den magt, der havde besat landet? Var det ikke udtryk for ynkelig defaultisme ikke at have kæmpet den 9. april – og lige siden den dag ikke at have ydet modstand?

Lederne fra de politiske partier, såvel centralt som lokalt, kæmpede en hård kamp mod denne slagkraftige og på mange måder enkle argumentation. I pressen kunne man jævnligt læse formaninger, ikke mindst til ungdommen, om at blive på dydens smalle sti. I sommeren 1942 formanede Venstres Ungdom således den danske ungdom til at forholde sig i ro. Uden direkte at konkretisere, hvem de "kredse", der søgte uro, var, forstod man klart af ordvalget, at det var grupper, der stod uden for det nationale fællesskab:

“ Vi henstiller derfor indtrængende til ungdommen, at den fortsat viser sin vilje til at overholde lov og orden, og kræver samtidigt, at de meget få og ubetydelige kredse, der søger at skabe uro i den hensigt at fremkalde omvæltninger, drages til ansvar.⁹

Det lød måske nok logisk og fornuftigt, men langt fra heroisk. Og det blev i stigende grad et problem for gennemslagskraften for denne type formaninger. Med først Sovjetunionens og i december 1941 USA's indtræden i krigen, samt – i løbet af 1942 – flere og flere tyske tilbageslag på fronterne, blev troen på Det Tredje Riges nederlag stærkere, hvorved en heroisk fraseret retorik kom i højere kurs. Den radikale politiker Bertel Dahlgaard adresserede den udvikling i foråret 1942:

“ Vi forkaster det mod og den taperhed, der kun formår at give følelser udtryk i udfordrende og udæskende ord og optræden. Tålmodigt og trofast skal vi tømme det danske folk sammen om det eneste, der gælder for et lille folk i uvejrstider: Det fælles fodslag, den folkelige disciplin, der lader den enkelte frivilligt indordne sig under en ledelse, som kan handle og tale på folkets vegne, fordi folket er en enhed. (Lidegaard 2003, 83)

Argumentationen hos VU og Bertel Dahlgaard minder om den, som ungdommen blev diventeret med af Dansk Ungdomssamvirke. Efterhånden som eksemplerne på protester mod besættelsesmagten og senere på den regulære sabotage blev flere, blev det demokratibegreb, man forfægtede, gradvist mere autoritært. Man skulle lade sig lede og kvittere med ubetinget opslutning til lederne. Politisk aktivitet uden for det organiseredes foreningsdemokratis rammer var uønsket og farlig. Deltagelsesdemokrati var der, underforstået, ikke råd til i den situation, man stod i.

Det viste sig klart ved det besynderlige Rigsdagsvalg 23. marts 1943. Ikke i noget andet besat land kunne man forestille sig at afholde valg. Overraskende nok accepterede den øverste tyske ledelse afholdelsen af valget. Når bare ikke de danske kommunister fik lov at opstille, og når der ikke blev ført valgkampagner, der forholdt sig kritisk til besættelsesmagtens tilstedeværelse, lød den tyske betingelse. På nær disse begrænsninger var valget frit. Men begrænsningerne var jo netop ikke ligegyldige. Udelukkelsen af et ellers tidligere lovligt parti og forbuddet mod at diskutere landets langt væsentligste politiske spørgsmål var alvorlige pletter på, hvad der ellers foregav – og bestræbte sig på – at være et demokratisk valg. For at undgå

at blive smittet af stats- og udenrigsminister Erik Scavenius' manglende popularitet fremhævede de fire store partier tilmed i deres valgagitation, at valget ikke drejede sig om at bestemme landets regering, men kun om at demonstrere det danske folks bekendelse til folkestyret – underforstået at afvise nazismen i dens hjemlige form: DNSAP. Dette – sammenholdt med en intern aftale de fire partier imellem om, at man ikke ville kritisere hinanden – gav valget en stærkt national og konform tone helt i tråd med den nationale samlings generelle retorik. Der skabtes meget snart en underforståethed om, at acceptabel national adfærd indebar, at man stemte på et af de demokratiske partier (Roslyng-Jensen 2007, 214f). Valgdagen oprandt i strålende solskinsvejr og brusende Dannebrog. Ved valgstederne uddelte Dansk Ungdoms-samvirke et mærkat til jakkereverset med ordene “Har stemt!” – som ordentlige folk nok forstod at bære synligt. Valget blev en stor sejr for de fire store partier, der fik omkring 95 pct. af stemmerne ved en valgdeltagelse på 89,5 pct. Og det blev et ligeså sviende nederlag til DNSAP, der trods flere års økonomisk støtte fra Berlin og på anden vis hjælp fra besættelsesmagten kun fik 2 pct.

Da situationen henover sommeren 1943 spidsede til med uro, strejker og sabotage var den demokratiforståelse, som kendetegnede den nationale samling, under ekstremt pres. Kravet om opslutning til de valgte ledere blev flere og mere desperate, mens flere borgere, især i de større byer, nægtede at adlyde dem. Ungdoms-samvirkets leder Hal Koch skrev en kommentar til situationen i form af en artikel til Samvirkets blad. Heri indskærpede han, at det var politikernes opgave “at klare ærterne, at handle fornuftigt og få tingene til at gå.” I den nugældende situation, erkendte Koch, var den tvunget til at udføre handlinger, “der krænker retten (...) er en hån mod friheden, (...) ikke harmonerer med sandheden.” Men den var gennem Rigsdagen valgt af folket, og dens opgave var at lede og handle. ... “at klare ærterne” (Nissen 1992, 95ff).

Hvad den gjorde indtil 29. august 1943.

C) Social kontrol i det civile samfund

Den dominerende form for social kontrol i civilsamfundet knyttede sig også til kravet om at overholde den nationale samlings bud om “fuldtud korrekt og værdig optræden.” Den var centreret om det nationale frem for det eksplicit politiske. Den såkaldte “kolde skulder”, hvor man viste en kølig, afmålt, grænsende til afvisende holdning over for besættelsesmagten blev tidligt under besættelsen en form for ideal. Det grundlæggende motiv bag den “kolde skulder” var dobbeltsidet: Man ville for det første ikke give tyskerne indtryk af, at besættelsen var accepteret. For det andet ville man markere en national stolthed, så tyskerne forstod, at den danske nation havde krav på respekt. Den “kolde skulder” fik i løbet af, men nok især *efter* besættelsen nærmest mytologisk status. *Sådan* var den generelle danske indstilling fra den første besættelsesdag, lød omkvædet. Flere studier tyder dog på, at reaktionen fra den brede befolkning var mere blandet, især i det første år, 1940 (Roslyng-Jensen 2007, 55ff, 79ff). Det var fx således socialt acceptabelt at møde op til koncert med et værnemagts-orkester på byens torv, selvom dette åbenlyst var en tysk propagandaforanstaltning med henblik på at indsmigre sig hos befolkningen.

Ganske åbenlyst var den "kolde skulder" også sværere at opretholde på landet, hvor kontakten til den tyske soldat blev mere personlig, og man derfor lettere fik øje på mennesket bag uniformen. Byrummet var mere anonymt og var per tradition mere politiseret, mere "nationaliseret". Frem for alt var der dog uden tvivl en tendens til at folk i almindelighed lettere så splinten i naboens øjne frem for bjælken i eget. Det var således typisk, og udtryk for et betydeligt paradoks, at det fortrinsvis var ganske overfladiske former for samarbejde og "fraternisering", som den "kolde skulder" afviste. Det grundlæggende økonomiske og politiske samarbejde med besættelsesmagten var hele landet jo en del af – ansvarlig for og med til at nyde frugterne af. At den "kolde skulder" imidlertid var mere end blot en efterkrigstidsmyte vidner de mange tyske stemningsberetninger fra de lokale kommandanter til den øverstkommanderende i Danmark om. Her beklagede og ærgrede kommandanterne sig hyppigt over en afvisende, modvillig og engelskvenlig opinion (Bundgård Christensen m.fl. 2009, 168f).

Intet kunne vække den almindelige forargelse og aktivere civilsamfundets sociale kontrol som danske kvinders omgang med tyske soldater. Her blev adfærd, som ellers normalt ville betragtes som et privat anliggende, gjort til et offentligt, og det allerede fra besættelsens begyndelse. For eksempel kritiserede den vestjyske avis Vestkysten unge pigers nysgerrighed og tilnærmelser over for tyske soldater i en artikel fra 16. april 1940. Under overskriften "Det kan man ikke" blev der læst og påskrevet, så det sang:

“ Det er desværre ikke alle kredse af borgere i vor by, for hvem det er gået fuldt ud op for, hvor alvorlig en tid vi gennemlever i disse mørke dage. Ro, orden og værdig opførsel må ubetinget være leveregler og målestok for enhver borger – ung som gammel – i den daglige færden. [...] Fra mange sider i Ribes befolkning har man med fuld berettigelse følt sig meget ilde berørt over den måde, hvorpå ofte ganske unge piger viser anmassende og generende opførsel over for de fremmede soldater, der sikkert i deres stille sind må få en højst ejendommelig forestilling om dansk ungdoms moralske indstilling og tænke måde. Det er et forhold, der kun kan skade Danmarks og Ribes anseelse i udlandet, og det må på ingen måde tåles. Hjem, principaler og institutioner, der vil ungdommens vel, bør i forening arbejde for at bibringe de unge den rigtige opfattelse, at sligt i velanstændighedens navn ikke bør tåles.

Man ser tydeligt de to ovenfor nævnte motiver for den "kolde skulder" eksemplificeret i avisstatistikken. Måske anes også et tredje. Når "udlandet" nævntes, synes det både at dække over Tyskland, og over den allierede offentlighed – selvom det næppe kom på forsiden af *The Times* og *Le Monde*, at ripensiske piger gjorde sig til over for tyske soldater.

Det skete også, at lokale notabiliteter – borgmestre, politimestre osv. – kunne blive udsat for hviskekampagner, hvis de for ofte lod sig se i åbenlyst hyggeligt selskab med kaffe eller måske endda alkoholservering sammen med tyske repræsentanter. Sådanne sammenkomster kunne skyldes dårlig dømmekraft hos den danske part, men det kunne også være motiveret ved selve samarbejdspolitikken egen logik. I august 1940 udsendtes således det såkaldte Amtmandscirkulære af indenrigsmini-

ster Knud Kristensen (V), hvori ledende embedsmænd opfordredes til at pleje selskabelig omgang med ledende tyske repræsentanter. Det mentes at kunne fremme danske interesser i forhandlinger med tyskerne – og så var der i øvrigt endnu et formål, som blot ikke kunne skrives eksplicit. Hvis de tyske repræsentanter kunne omgås “respektable” danskere, så var de ikke overladt til at omgås danske nazister og smede rænker om magtovertagelse og des lige med dem. Hvor velmotiveret man end kunne hævde, at danske notabiliteters selskabelige omgang var, så var det ikke sikkert, at det blev vurderet sådan af lokalbefolkningen i X-købing. Splinten i øjet, den letkøbte hellige forargelse, alt sammen forstærket af sladder, kunne nemt berede en embedsmand problemer, skade hans omdømme og i sidste ende hans legitimitet, hvis han så ud til at more sig for meget i “de fremmedes” selskab. Der er flere eksempler på, at embedsmænd måtte justere deres adfærd over for tyskerne – med den konsekvens, at det i stedet kunne føre til pinlige øjeblikke i omgangen med dem (Bundgård Christensen m.fl. 2009, 168f). Der er ligeledes flere eksempler på, at embedsmænd ikke justerede adfærden, men fortsatte med at more sig uhæmmet – med den konsekvens at forræder-stigmaet ventede ved befrielsen.

En lignende effekt viste sig i den økonomiske sfære. En alt for geskæftig adfærd blev i flere situationer anset for at være nationalt uværdig. Men også her var det ofte det banale og overfladiske – de små fisk – det gik ud over. Vaskekonen, der vaskede for mange tyske uniformer, og ikke storentreprenøren der ekspanderede sin millionforretning. I sin ph.d.-afhandling har historikeren Lulu Anne Hansen argumenteret for, at det – som blev udsat for den hårdeste fordømmelse – var såkaldt unational adfærd, der også rummede et element af “social transgression”. Altså at man simpelthen brød sociale normer og grænser. Fordømmelsen – hvad enten det gjaldt pigerne i Ribe eller den entreprenante vaskekone – kan således ses som “et forsøg på en rekonstituering af sociale magtrelationer” (Hansen 2010, 159).

Konklusion

Vurderet på resultatet må man konkludere, at den iværksatte mobilisering af den danske befolkning under besættelsen var vellykket. Det parlamentariske demokrati blev genoprettet i maj 1945 og frie valg afholdt i oktober. I europæisk perspektiv var den udstrakte politiske kontinuitet i Danmark fra mellemkrigstid til efterkrigstid bemærkelsesværdig. Der indtraf ingen forfatningsændringer foranlediget af krigen. På nær et kortvarigt parlamentarisk boom for de danske kommunister 1945-47 opstod der heller ingen store forskydninger mellem de politiske partier, der for de fire størstes vedkommende var helt de samme. Også på det personmæssige niveau var det stort set de samme politikere, der stod i spidsen.

At denne grundlæggende samfundsmæssige stabilitet for en stor del skyldtes de særlige besættelsesforhold, Danmark blev givet af Tyskland, kan der ikke herske tvivl om. Medvirkende var også det forholdsvis homogene og velfungerende samfund, Danmark var i mellemkrigstiden. Modsat stort set resten af Europa nød de politiske strukturer en relativ høj grad af legitimitet – uden at de dog kan siges at have været uanfægtede. Men en væsentlig årsag til den politiske kontinuitet har uden tvivl også været den mobilisering og den udstrakte sociale kontrol, der iværk-

sattes fra statslig og politisk side og til dels også groede frem organisk i civilsamfundet.

Denne sociale kontrol rakte fra grundlovsbrud og politimæssig undertrykkelse til almindelig bornert moralsk rynken på næsen blandt danskere. Mest af alt udgjorde den sociale kontrol dog formaninger i lange baner – med truslen om “de alvorligste følger”, hvis formaningerne ikke blev fulgt. Når formaningerne blev lirket af, som var de på vers, var tankegangen selvfølgelig, at det ikke nødvendigvis var den enkelte, på overfladen måske uskyldige handling eller ytring, der var farlig. Det var de mange bække små, der blev opfattet som farlige. Også fordi man var bange for en dominoeffekt, hvor en for slap holdning fra myndighedernes side kunne føre til et generelt fald i befolkningens disciplin. Og, uha, hvad kunne der så ikke ske?

Den sociale kontrol skabte en udpræget grad af konformitet – og i den politiske sfære kan man tale om en form for autoritær parlamentarisme. Konformiteten gav sig først og fremmest udslag i et rent ud totaliserende krav om opslutning til en diffus nationalisme. Denne nationalisme satte i vid udstrækning rammerne for det politiske liv. Den skabte opbakning til regeringen, men kunne også bruges af særinteresser med henblik på at forskyde den økonomiske fordeling og politiske magt. Samtidig virkede den slørende og tildækkende både på de interne konflikter, og også – og det var i moralsk og demokratisk henseende mest problematisk – slørende for borgernes erkendelse af karakteren af det nazistiske diktatur, Danmark i sin tvangssituation samarbejdede med. Kulturlivet blev også præget af og lå under for denne nationalisme. Men det slog sig også i tøjret. Det gjaldt såvel i det mere elitære kulturliv som i populærkulturen, der viste fremragende, livgivende, ironiske eksempler på, at man gav konformiteten et fur og afslørede den som hyklerisk bedsteborgerlighed. At *det* kunne lade sig gøre, var for så vidt eksempel på, at værre var det så alligevel heller ikke fat med dansk demokrati. For det blev tilladt. Mere forvirret og korrumpet var befolkningen heller ikke, end at der var publikum til det.

Noter

- 1 Alkil, Niels (1945): *Besættelsestidens Fakta*, København: Schulz Forlag, s. 147.
- 2 Der henvises her til en mainstream-definition af begrebet ‘social control’, som fx i standardværket Marshall (1998).
- 3 Se Hans Hertels artikel i dette nummer af *Passage*.
- 4 Se Puk Elstrøms artikel i dette nummer af *Passage*.
- 5 Om den demokratiske stats magtmidler til mobilisering se: Horne (1997b), s. 195ff.
- 6 Statsministeren og justitsministeren er citeret efter *Berlingske Tidende* (morgenavis) 16. april 1940.
- 7 Man bemærker en betydelig selvmodsigelse i DNSAP’s argumentation. På den ene side kritiserede partiet regeringen for ikke at ville kæmpe 9. april, for samtidig at have ofret 16 soldater og endelig for ikke at ville samarbejde seriøst med besættelsesmagten. Denne selvmodsigelse var naturligvis også en betydelig årsag til, at partiet i det store hele blev afvist af den danske befolkning.
- 8 Citeret efter *Socialdemokratiske Noter*, nr. 3, 1940, 313ff.
- 9 Citeret efter Niels Alkil: *Besættelsestidens Fakta*, bd. II, 1946, s. 1507.

Litteratur

- Alkil, Niels (1945 og 1946): *Besættelsestidens Fakta*, bd. 1 og 2, København: Schulz Forlag.
- Bundgård Christensen, Claus, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen (2009): *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*, 3. rev. udg. København: Informations Forlag.
- Fabricius Møller, Jes (2009): *Hal Koch – en biografi*, København: Gads Forlag.
- Hansen, Lulu Anne (2010): *Besættelse og social identitet Esbjerg 1944-48*, upubl. ph.d.-afhandling, Esbjerg: Syddansk Universitet.
- Horne, John (1997a): "Introduction: Mobilizing for 'total war', 1914-18", i John Horne (ed.): *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge University Press.
- Horne, John (1997b): "Remobilizing for 'total war': France and Britain, 1917-1918", i John Horne (ed.): *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*, Cambridge University Press.
- Jespersen, Knud J.V. (2007): *Rytterkongen. En biografi af Christian 10.*, København: Gyldendal.
- Kjersgaard, Erik (1980): *Besættelsen 1940-45, bd. I, Lysene slukkes*, København: Politikens Forlag.
- Kjersgaard, Erik (1981): *Besættelsen 1940-45, bd. II, Freden forberedes*, København: Politikens Forlag.
- Koch, Henning (1994): *Demokrati slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945*, København: Gyldendal.
- Lundbak, Henrik (1995): *Fra provokation til modstandskamp. Dansk Samling 1941-1945*, København: Frihedsmuseets Venners Forlag.
- Marshall, Gordon (1998): *A Dictionary of Sociology*, Oxford: Oxford University Press.
- Nissen, Henrik S. (udg.) (1992): *Kære Hal – Kære Koste. Breve 1940-43 mellem K.E. Løgstrup og Hal Koch*, København: Gyldendal.
- Nissen, Henrik S. og Henning Poulsen (1963): *På dansk friheds grund. Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940-1945*, København: Gyldendal.
- Roslyng-Jensen, Palle (2007): *Danskerne og besættelsen. Holdninger og meninger 1939-1945*, København: Gads Forlag.
- Wium Olesen, Niels (2010): "1940 i dansk politik", i Dahl, F., Kirchhoff, H., Lund, J., Vaale, L. (eds.): *Danske tilstande – norske tilstande*, København: Gyldendal.